

נספחים: נוודות ומדבר, גבולות הארץ

הקדמה

להלן נציג שלושה נספחים (הפנינו את הקורא אליהם במספר מקומות בגוף החיבור). לדעתנו, יש בהם כדי להוסיף להבנת סוגיות שונות שנידונו ביחידות דלעיל ובפרקי המבוא (מבוא - הערות מקדימות) והסיכום (דיון מסכם). כללית, מדובר בלקטי פסוקים שניתן להם במסגרת זו פירוש מצומצם, ועיקר תרומתם בעצם הצגת הסוגייה העולה מהם ובהצטברם לכלל אמירה כוללת. שני הנספחים הראשונים קשורים למעמדם במקרא של המדבר והנוודות המאפיינת אותם, והשלישי, לגבולות ארץ כנען.

נספח א: גילויי נוודות במקרא

ספר במדבר מצייר דיוקן מסוים של תופעת הנוודות ומשתמש בו להבעת מסריו ורעיונותיו. בתמצית ניתן להציג דיוקן זה על דרך 'איפכא מסתברא'. רוצה לומר, הספר מניח בבסיסו מצב נוודי, אך מתוך הכרתו את המצב במלוא עומקו, הוא מציג ב'ממדים' אחרים, כשהוא מוקצן ומחודד. הכרת המצב הנוודי תושג מתוך כמה וכמה התייחסויות אליו במקרא. נציע להלן מספר התייחסויות שכאלו המשקפות את מה שנראה בעינינו כדגמים שונים של יחסי נוודים - עובדי אדמה.

א. קין והבל

המתח בין רועה הצאן לבין האיכר העוסק בעבודת האדמה תוך ישיבה של קבע על אדמתו מובנה באופן עמוק מאוד בדרך שהתורה מבינה את התופעה האנושית. הדואליות בין שני הטיפוסים היא ראשונית, וכבר ב'דורי' השני לקיום האדם מתפרץ המתח הזה עד הגיעו אל סופו המר:

"...ויהי הבל רעה צאן וקין היה עבד אדמה. ויהי מקץ ימים ויבא קין מפרי

האדמה מנחה לה'. והבל הביא גם הוא מבכרות צאנו ומחלביהן וישע ה' אל

הבל ואל מנחתו ואל קין ואל מנחתו לא שעה" (בראשית ד, ב-ה).

זהו דגם דיכוטומי המפריד לגמרי בין רועה הצאן לבין האיכר, כפי שהוא מפריד בין הבכור לצעיר. לא בכדי נזכר כאן 'בכורות', דווקא הצעיר מביא מן הבכורות במעין שיקוף של משהו בפנימיותו המתקומם נגד המצב המעדיף את הבכור. גם השמות שונים מהותית - השם קין משקף קניין, יציבות, אחיזה, והבל - תלישות ואי-יציבות. מה המשמעות של העדפת קורבן הרועה? ייתכן כי המגמה קשורה בכלל בהשקפה על קורבנות, רוצה לומר, הטעמה כי שום דבר לא מובטח מראש, והדרך אל ה' מתחילה

אחרי ההקרבה ולא לפנייה. לענייננו, אפשר כי יש כאן ניסיון ליצור מה שהיה מכונה בימינו 'העדפה מתקנת' - תיקון קיפוח המובנה בתרבות האנושית. זה יכול להיות העדפה מתקנת של הצעיר על הבכור הכרוכה בהדגשה כי מעשה האדם חשוב ולא מעמדו במשפחה; וגם העדפה של הרועה הנווד על מי שרואה עצמו בעל קניין של קבע. זה כרוך בהתרסה נגד מי שרואה אותו כ'הבל'; היציבות והקביעות עלולים להביא לסטייה מוסרית. ראוי לציין כי קין נענש בנוודות, אך בפועל בנה עיר.

ב. האבות

אין ספק בהיות אברהם והאבות נוודים. ניגע רק במספר פסוקים שיש בהם כדי להציב לדעתנו דגם מסוים הבא בעקבות הדגם של קין והבל הפותח את הספר. לא נתייחס כאן לנדודיהם הממשיים של האבות (בסעיף זה, בעיקר אברהם) המתבטאים במסעות ללא ספור, אלא בעיקר להדגשות העיסוק במקנה וצורת המגורים.

"ואברם כבד מאד במקנה בכסף ובוזהב. וילך למסעיו מנגב ועד בית אל עד המקום אשר היה שם אהלה בתחילה בין בית אל ובין העיי" (יג,ב-ג). ביטוי של אברהם כנווד מודגש כאן בשלושה היבטים - עצם המסע באזורים מסוימים, העיסוק במקנה, והמגורים באוהל. מאפיינים אלו מתאימים גם ללוט בשלב הראשון של פרדתו מאברהם ונוכחותו בסדום:

"וגם ללוט ההלך את אברם היה צאן ובקר ואהלים.... ויהי ריב בין רעי מקנה אברם ובין רעי מקנה לוט והכנעני הפרזי אז ישב בארץ... אברם ישב בארץ כנען ולוט ישב בערי הכנען ויאהל עד סדום" (יג,ה-יב).

רועי (המונח נזכר כאן במפורש) שני המחנות נקלעו למריבה, כתוצאה מכך לוט פרש, אך תחילת התחברותו לסדום מתוארת עדיין באמצעות הפועל 'אהל'. בהמשך חל שינוי ולוט מתמסד בסדום. זה מתבטא בשימוש שעושה הכתוב בשני אלמנטים עירוניים - 'שערי ויבית':

"ולוט ישב בשער סדום..." (יט,א).

"...סורו נא אל בית עבדכם..." (יט,ב).

לעומת זאת, אברהם ממשיך לישב באהל:

"והוא ישב פתח האהל כחם היום..." (יח,א).

כאמור, לא נרחיב כאן את הדיבור בשאלת מסעותיו הרבים של אברהם, אך נקודה אחת מחייבת ליבון, והיא מעורבותו של אברהם בקרב נגד ארבעת המלכים: "וישמע אברם כי נשבה אחיו וירק את חניכיו לידי ביתו שמונה עשר ושלש מאות וירדף עד דן" (יד,יד).

הפרשה מורכבת, אך דומה כי משתקפים בה בנוסף לדאגתו של אברם ל'אחיו', גם סוג מסוים של יחסי נוודים תושבי קבע. הנוודים מסייעים לתושבי הקבע במלחמותיהם נגד פולש חיצוני. יחסי גומלין תושבי קבע-נוודים משתקפים גם בפרשת אבימלך וגרר:

"ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר" (כ,א). ומבחינה מסוימת גם ביחסיו עם אנשי חברון:

"שמענו אדני נשיא אלהים אתה בתוכנו..." (כג,ו).

"ועפרון ישב בתוך בני חת ויען עפרו החתי את אברהם באזני בני חת לכל באי שער עירו לאמר" (כג,י).

יש כאן ביטויי קביעות יישובית - 'עירי ושערי', ואילו אברהם הנווד הגר (תן דעתך למשחק הלשון - ויגר בגרר!), מוגדר כ'נשיא', שהוא מושג חברתי נוודי. 'נשיא אלוהים' - יש להיותו נשיא גם משמעות דתית. אברהם נווד, אך לא אלים, כי אם נושא מסר דתי.

"ולישמעאל שמעתך והנה ברכתי אתו והפריתי אתו והרביתי אתו במאד מאד שנים עשר נשיאם יוליד ונתתיו לגוי גדול" (יז,כ).

דומה כי מובחנת כאן הטיה של ישמעאל לגורל נוודי, ויצחק ילך ויתקשר יותר ויותר ל'שדה'. שדה הוא מושג רב-משמעי, אך אחת ממשמעויותיו חקלאית. וזה הולך ומתעצם לקראת הדור הבא:

"...ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה'. ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורב דגן ותירש..." (כז,כז-כח).

כללו של דבר, יש כאן יחסי גומלין - התערות של נוודים ביושבי הקבע, דיאלוג עמו והכנה לדגם מורכב של עם ישראל המבוסס על המכלול הזה. שאלה בפני עצמה היא השימוש בינשיא (ולא במלך!) לגבי שכס (בראשית לד,ב), ואפשר שהכתוב ביקש לשרטט קרבה מסוימת בין האבות לשכס, שהפכה בסופו של דבר לאיבה מרה.

ג. איוב

איוב מתואר כבעל רכוש המייצג את העולם החקלאי ('צמד בקרי לחריש'), והעולם הנוודי כאחד:

"ויהי מקנהו שבעת אלפי צאן ושלשת אלפי גמלים וחמש מאות צמד בקר וחמש מאות אתונות ועבדה רבה מאד ויהי האיש ההוא גדול מכל בני קדם" (איוב א,ג).

"ועתה שחקו עלי צעירים ממני לימים אשר מאסתי אבותם לשית עם כלבי צאני. גם כח ידיהם למה לי עלימו אבד כלח. בחסר ובכפן גלמוד הערקים ציה אמש שואה ומשואה. הקטפים מלוח עלי שיח ושרש רתמים לחמם. מן גו יגרשו ירעו עלימו כגב. בערוץ נחלים לשכן חרי עפר וכפים. בין שחים ינהקו תחת חרול יספחו. בני נבל גם בני בלי שם נכאו מן הארץ" (איוב ל,א-ח).

מתוארים כאן אלמנטים נוודיים קיצוניים המגורשים מן היישוב ומתקיימים במדבר בתנאי דלות קיצוניים. אלמנטים כאלו הילכו אימים על החברה הממוסדת במדבר הקדום.

ד. יפתח

מצבו החברתי של יפתח מתואר בהרחבה:

"...ויגרשו את יפתח ויאמרו לו לא תנחל בבית אבינו כי בן אשה אחרת אתה. ויברח יפתח מפני אחיו וישב בארץ טוב ויתלקטו אל יפתח אנשים ריקים ויצאו עמו... וילכו זקני גלעד לקחת את יפתח מארץ טוב" (שופטים יא, ב-ה). מדובר במגורש מהחברה הקבועה - המתנחלת, שנוקת לנווד לצרכים צבאיים משכלתה אליה הרעה.

ה. גדעון

הנוודים בסיפור גדעון גורמים לזק לחיים פשוטו כמשמעו.

"ותעז יד מדין על ישראל מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות אשר בהרים ואת המערות ואת המצודות. והיה אם זרע ישראל ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו. ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה ולא ישאירו מחיה בישראל ושה ושור וחמור. כי הם ומקניהם יעלו ואהליהם ובאו כדי ארבה לרב ולהם ולגמליהם אין מספר ויבאו בארץ לשחתה. וידל ישראל מאד מפני מדין..." (שופטים ו, ב-ו).

פרישתם בארץ נרחבת ביותר. המחנה שלהם נמצא באזור עמק יזרעאל, אך מצודתם פרושה עד בואכה עזה בגבול הדרומי של הארץ.

ו. פרשנות העברים בספר שמואל-א

ה'עברים' הזכרים בספר שמואל-א עשויים לשקף יסוד שלא התנחל המתקיים בצד חלק העם שהתנחל (אולי השם מקיים משחק מצלול עם 'עפירו-חבירו' היסודות הנוודיים ששינו את המשטר במצרים). נציין את הפסוקים ונגבש השקפה בעניין הנידון:

"ויך יונתן את נציב פלשתים אשר בגבע וישמעו פלשתים ושאלו תקע בשופר בכל הארץ לאמר ישמעו העברים. וכל ישראל שמעו לאמר הכה שאול..." (יג, ג-ד).

"ועברים עברו את הירדן ארץ גד וגלעד ושאלו עודנו בגלגל וכל העם חרדו אחריו" (יג, ז).

"וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל כי אמרו פלשתים פן יעשו העברים חרב או חנית. וירדו כל ישראל הפלשתים..." (יג, ט-כ).

"...ויצא מצב פלשתים אל מעבר מכמש" (יג, כג).

"...ויאמר יונתן בן שאול אל הנער נשא כליו לכה ונעברה אל מצב פלשתים אשר מעבר הליז..." (יד, א).

"ובין המעברות אשר בקש יונתן לעבר על מצב פלשתים שן הסלע מהעבר מזה ושן הסלע מהעבר מזה ושם האחד בוצץ ושם השני סנה" (יד, ד).

"ויאמר יונתן אל הנער נשא כליו לכה ונעברה אל מצב הערלים האלה..." (יד, ו).

"ויאמר לו הנה אנחנו עברים אל האנשים ונגלינו אליהם" (יד, ט).

"...ויאמרו פלשתים הנה עברים יצאים מן החורים אשר התחבאו שם" (יד, יא).

"והעברים היו לפלשתים כאתמול שלשום אשר עלו עמם במחנה סביב וגם המה להיות עם ישראל אשר עם שאול ויונתן" (יד, כא).

הקטע עשיר במשחקי לשון הקשורים בפועל 'עבר'. יש גם 'מעברים' רבים שהם בעיקרם גיאוגרפיים. השאלה היא האם הריבוי של השימושים בא להבליט את העברים או להפך. לדידנו מדובר בהבלטת העברים. ההנחה היא שהעברים כאן הוא שם גנאי. אין טעם להיכנס לשאלה האם, לשונית, עברים קשור באופן ישיר לעפירו-חבירו; לדעתנו מדובר כאן באחד ממשחקי הלשון החביבים על המקרא הרומז לקשר ביניהם. העברים כאן כינוי גנאי בפי הפלשתים. הם מצטיירים כמשפתי פעולה, אך כמוהם כנוודים רבים באותה העת, הם אנשי צבא, ויש לשאול עניין לשלבם במרד נגד פלשתים. הם נוודים - 'עוברים את הירדן'. החשוב מבחינתנו הוא כי מדובר בשלב של התארגנות הממלכה. עדיין תהליך ההתנחלות בעיצומו. יסודות שעשויים להיתפס כעם ישראל אינם 'איש ישראל'! הקשר לעם רופף! גלומה כאן השאיפה לצמצם את הנוודות.

ז. עמלק

עמלק הוא הנווד האויב המוכר ביותר. נדגיש ביחס אליו מספר נקודות.

"ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידם" (שמות טז, ח).

כאן עולה נוודותו בביטוי - 'ויבוא' אל המדבר שבו שכן ישראל.

הוא מתקיף את גבולות הארץ הנושבת ושובה שבייה כדי למכור לעבדים:

"ועמלקי פשטו אל נגב ואל צקלג ויכו את צקלג וישרפו אתה באש. וישבו את הנשים אשר בה מקטן ועד גדול לא המיתו איש וינהגו וילכו לדרכם" (שמואל-א

א, ל, א-ב).

צקלג והנגב נמצאים בגבולות הארץ הנושבת. ההנחה בספר שמואל היא כי שלטון מרכזי חזק - מלוכה, יש בו כדי לשמש מענה לסכנה של פשיטות העמלקים:

"ויאמר שמואל אל שאול אתי שלח ה' למשחך למלך על עמו על ישראל. כה אמר ה' צבאות פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל אשר שם לו בדרך בעלתו ממצרים. עתה לך והכיתה את עמלק והחרמתם את כל אשר לו ולא תחמל עליו והמתה מאיש עד אשה מעלל ועד יונק משור ועד שה מגמל ועד חמור" (שמואל-א

טו, א-ג).

עמלק מאופיין במקנהו ובבהמותיו, ובפרישה הגיאוגרפית הרחבה של אזור נדודיו:

"ויך שאול את עמלק מחוילה בואך שור אשר על פני מצרים" (שמואל-א טו, ז).

זיכרונות יציאת מצרים משתלבים כאן בסכנת ההווה, כפי שציין שמואל:

"כאשר שכלה נשים חרבך כן תשכל מנשים אמך..." (שמואל-א טו, לג).

ח. גדודו של דוד

סביב דוד הנמלט משאול מתארגן גדוד של אלמנטים שנפלטו מן החברה: "וילך דוד משם וימלט אל מערת עדלם וישמעו אחיו וכל בית אביו וירדו אליו שמה. ויתקבצו אליו כל איש מצוק וכל איש אשר לו נשא וכל איש מר נפש ויהי עליהם לשר ויהיו עמו כארבע מאות איש" (שמואל-א כב, א-ב). "ויקם דוד ואנשיו כשש מאות ויצאו מקעלה ויתהלכו באשר יתהלכו..." (שמואל-א כג, ג).

"ועתה שמעתי כי גוזים לך עתה הרעים אשר לך היו עמנו לא הכלמנום ולא נפקד להם מאומה כל ימי היותם בכרמל" (שמואל-א כה, ה). היסודות החברתיים הללו עוסקים בפעולות צבאיות ומקיימים קשר של הגנה וחסות עם התושבים הקבועים.

ט. הריכבים

הריכבים מייצגים קבוצה של נוודים מרצון המתנזרים - אידיאולוגית - מהציוויליזציה: "ויאמרו לא נשתה יין כי יונדב בן רכב אבינו צוה עלינו לאמר לא תשתו יין אתם ובניכם עד עולם. ובית לא תבנו וזרע לא תזרעו וכרם לא תטעו ולא יהיה לכם כי באהלים תשבו כל ימיכם למען תחיו ימים רבים על פני האדמה אשר אתם גרים שם" (ירמיהו לה, ו-ז).

י. שיר השירים

שיר השירים מתאר את היחסים בין נער לנערה, אך בהיותו מעורה בנוף הארץ ובריאליה שלה, הוא מנגיד את המציאות החקלאית לעולם הנוודות: "שחורה אני ונאווה בנות ירושלים כאהלי קדר כיריעות שלמה. אל תראני שאני שחרחרת שזפתני השמש בני אמי נחרו בי שמיני נטרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי. הגידה לי שאהבה נפשי איכה תרעה איכה תרביץ בצהרים שלמה אהיה כעטיה על עדרי חבריך. אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיתיך על משכנות הרעים" (שיר השירים א, ה-ח).

נספח ב: תפיסת המדבר במקרא

ספר במדבר מרבה להזכיר את המדבר, פעמים שכמושג כללי ופעמים באמצעות מדבריות ספציפיים. נביא כאן מספר דוגמאות שיש בהן כדי ללמד על האופן שתפסו את המדבר במקרא.

א. קשיי המדבר

המדבר נתפס במקרא כסביבה מאיימת שאפשר לגווע בה ברעב ובצמא. ניתן גם לטעות בדרכיה, ויש מקום לברך על ההיחלצות ממנה.

"ואמר פרעה לבני ישראל נככים הם בארץ סגר עליהם המדבר" (שמות יד, ג). "...כי טוב לנו עבד את מצרים ממתנו במדבר" (שמות יד, ג). "...וילכו שלשת ימים במדבר ולא מצאו מים" (טו, כב). "...כי הוצאתם אתנו אל המדבר הזה להמית את כל הקהל הזה ברעב" (שמות טז, ג). "תעו במדבר בישימון דרך עיר מושב לא מצאו. רעבים גם צמאים נפשם בהם תתעטף" (תהילים קז, ד-ה).

ב. נמלטים למדבר

אליהו ברח למדבר באר שבע לאחר אירועי יהר הכרמל, אפשר בגין איומה של איזבל, אפשר בגין לבטיו וצערו על תוצאות האירוע.

"והוא הלך במדבר דרך יום ויבא וישב תחת רתם אחד וישאל את נפשו למות..." (מלכים-א יט, ד).

בספר שמות מוצע המדבר העומד כניגודה של מצרים, כסביבה שבה יתחיל להתגבש הגרעין של חירות ועבודת ה'.

"...אלהי העברים נקרא עלינו נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלהינו..." (שמות ה, ג).

ג. מדבר ותוהו ובוהו

השוואה בין 'מצבי היסוד' ונקודות המוצא של בריאת-עשיית 'שמיים וארץ' בפרק א ובפרק ב בספר בראשית, מלמדת על צד של דמיון בין מדבר לתוהו ובוהו. "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ. והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים" (בראשית א, א-ב). "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים. וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ וכל עשב השדה טרם יצמח כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ ואדם אין לעבד את האדמה" (בראשית ב, ד-ה). מול התוהו ובוהו של פרק א עומד מצב של היעדר מים קיצוני והיעדר צומח. אזכורי תוהו ובוהו במקרא באים בהקשרים מדבריים. מהם הקבלות ישירות של מדבר ותוהו, מהם מדברים על תוהו בהקשר של שממה ותעיה בדרך:

"ימצאהו בארץ מדבר ובתהו ילל ישמן" (דברים לב, י).

"...תחרב לנצח נצחים אין עבר בה. וירשוה קאת וקפד וינשוף וערב ישכנו בה ונטה עליה קו תהו ואבני בהו" (ישעיהו לד, י-יב).

"כי כה אמר ה' בורא השמים הוא האלהים יצר הארץ ועשה הוא כוננה לא תהו בראה לשבת יצרה..." (ישעיהו מה, יח).

"שפך בוז על נדיבים ויתעם בתהו לא דרך" (תהילים קז, מ).

"מסיר לב ראשי עם הארץ ויתעם בתהו לא דרך" (איוב יב, כד).

"ילפתו ארחות דרכם יעלו בתהו ויאבדו" (איוב ו, יח).

ד. בין גן עדן למדבר

המדבר מוצג כמצב הופכי לגן עדן. יש לכך השלכות לגבי תפיסת התווה ובוהו בספר בראשית, ולגבי הבנת הניגודים בין מצרים למדבר בספרי שמות ובמדבר.

"כי נחם ה' ציון נחם כל חרבתייה וישם מדברה כעדן וערבתה כגן ה'..." (ישעיהו נא, ג).

"לפניו אכלה אש ואחריו תלהט להבה כגן עדן הארץ לפניו ואחריו מדבר שממה וגם פליטה לא היתה לו" (יואל ב, ג).

"ואמרו הארץ הלזו הנשמה היתה כגן עדן והערים החרבות והנשמות והנהרסות בצורות ישבו" (יחזקאל לו, לה).

ה. התגלות במדבר

במספר מקומות מוצג המדבר כסיביבת התגלות של ה'.

"ויהי כדבר אהרן אל כל עדת בני ישראל ויפנו אל המדבר והנה כבוד ה' נראה בענן" (שמות טז, ז).

"...וינהג את הצאן אחר המדבר ויבא אל הר האלהים חרבה" (שמות ג, א).

"...לך לקראת משה המדברה וילך ויפגשוו בהר האלהים..." (שמות ד, כז).

"ויבא יתרו...אל המדבר אשר הוא חנה שם הר האלהים" (שמות יח, ה).

"...ביום הזה באו מדבר סיני. ויסעו מרפידים ויבאו מדבר סיני ויחנו במדבר ויחן שם ישראל נגד ההר" (שמות יט, א-ב).

"ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלהינו" (שמות ג, יח).

"שלח את עמי ויחגו לי במדבר" (שמות ה, א).

ו. שעיר לעזאזל

המדבר הוא הזירה לשילוח של השעיר, ובו מתרחש שלב חשוב בכפרה על ישראל.

"והשעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל יעמד חי לפני ה' לכפר עליו לשלח אתו לעזאזל המדברה" (ויקרא טז, ז).

"וסמך אהרן את שתי ידו על ראש השעיר החי והתודה עליו את כל עונות בני ישראל ואת כל פשעיהם לכל חטאתם ונתן אתם על ראש השעיר ושלח ביד איש עֵתִי המדברה. ונשא השעיר עליו את כל עונותם אל ארץ גזרה ושלח את השעיר במדבר" (ויקרא טז, כא-כב).

ז. המדבר כמטהר

במספר מקומות שהות במדבר עשויה לרמוז כי ראו בו סביבה מטהרת נקייה מחוליי התרבות. כך לגבי אליהו הנמלט המדברה (לעיל). גם הריכבים, שאומנם לא נאמר במישרין כי ישבו במדבר, אך עיסוקם הבלבדי במקנה ובחיי הנודדים רומז לכך (לעיל).

על ירמיהו נאמר כי העדיף לפנות למדבר כדי ליטוש את החברה:

"מי יתנני במדבר מלון ארחים ואעזבה את עמי ואלכה מאתם כי כלם מנאפים עזרת בגדים" (ירמיהו ט, א-ב).

נספח ג: גבולות ארץ כנען

במספר מקומות במקרא יש התייחסות לגבולותיה של ארץ כנען, כשהאופן שבו מצויר הגבול נובע מההקשר ומדרכי ההבעה המיוחדות שלו. על הצגת הגבול של 'פרשת מסע' עמדנו לעיל (יחידה יט). לא הזכרנו כאן את הגבולות הנרחבים - 'מנהר פרת ועד נהר מצרים', שאינם מתייחסים במישרין לארץ כנען.

א. לוח העמים

הגבול של לוח העמים מציג את ארץ כנען באמצעות תוואים וערים המופיעים בספר בראשית וקשורים לעניינים מרכזיים שלו. בולטות במיוחד סדום ועמורה וגרר. יחד עם זאת, נזכרת גם עזה שהייתה השער הדרומי של ארץ כנען לבאים מדרך הים - הדרך הבינלאומית.

"ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמורה ואדמה וצבים עד לשע" (בראשית י, ט).

ב. פרשת משפטים

בספר שמות מנוסח הגבול בצורה מעורפלת מעט. הדגשת ים סוף וים פלשתים (ביטוי יחידאי) קשורה ככל הנראה לתכנים של ספר שמות - קריעת ים סוף וההימנעות מהליכה בדרך ארץ פלשתים.

"ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר..." (שמות כג, לא).

ג. גבול ספר יהושע

בגבול של ספר יהושע מוצג נהר פרת הקשור במקורו למערכת גבולות רחבה יותר (אם כי קצה של ארץ כנען עשוי להיות נושק לו), המזכיר את הגבולות שזכרו בברכת ה' לאברהם. אזכור ארץ החתי אינו ברור. הכוונה ככל הנראה לחיתים שהקימו ממלכה שמרכזה באנטוליה ונלחמו נגד המצרים על ההגמוניה במרחב. אולי בהדגשת החיתים הכוונה לרמוז על נטרולם של המצרים מארץ כנען, מה שהקל מאוד על כיבוש בידו ישראל.

"מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם" (יהושע א, ד).

ד. משה

בתצפית של משה אל הארץ לפני מותו מוצגת תפיסה מסוימת של הגבולות. דן מוצגת כאן כנקודת קצה, אם כי זיקתה לגלעד דווקא איננה ברורה. הגבול המערבי הוא הים

"ושלמה היה מושל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים מגשים מנחה ועבדים את שלמה..." (מלכים-א ה,א).
בתיאור אחר מובלטות נקודות הקצה היישוביות - דן ובאר שבע, וזה מתייחס לעם ישראל.

"וישב יהודה וישראל לבטח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מן ועד באר שבע כל ימי שלמה" (מלכים-א ה,ה).
ההנחה כי באר שבע היא הגבול הדרומי עולה גם מספור אליהו המגיע עד לבאר שבע, מניח נערו שם ויוצא אל המדבר (מלכים-א יט, ג).
גם התיאור הבא מזכיר את הגבולות הקשורים לאברהם.
"כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר הנהר..." (מלכים-א ה, ד).

ה. נחל הבשור

במסעו של דוד בעקבות עמלק מתואר גבול הבשור. מובע כאן באופן ברור מאוד גבולה של הארץ הנושבת.

"וילך דוד הוא ושש מאות איש אשר אתו ויבאו עד נחל הבשור והנותרים עמדו. וירדף דוד הוא וארבע מאות איש ויעמדו מאתים איש אשר פגרו מעבר את נחל הבשור" (שמואל-א, ט-י).

ט. גבול ההתנחלות בספר שופטים

"וגבול האמרי ממעלה עקרבים מהסלע ומעלה" (שופטים א, לו).
דבק כאן בגבול נקודתי המדגיש עלייה ('מעלה' ו'מעלה'). אולי כדי להדגיש את חומת ההרים של הנגב שבה יש לעלות ובה עלו (גם מטפורית) והעפילו בעבר. אולי כדי להשתמש במושגים המדבריים סלע ועקרבים.

הגדול המכונה כאן אחרון (מערבי) ונמצא בעמדה הפכית לעמדתו של משה הנמצא מקדם. הגבול הדרומי מפורט היטב. בעיקרו הוא מבוסס על הנגב, ומובלט מאוד מעמדה של יריחו והכיכר עד צוער, מן הסתם בגין מצבה ביחס לבני ישראל העומדים להיכנס דרך פתחה זה של הארץ.

"...ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן. ואת כל נפתלי ואת כל ארץ אפרים ומנשה ואת כל ארץ יהודה עד הים האחרון. ואת הנגב ואת הככר בקעת ירחו עיר התמרים עד צער" (דברים לד, ב-ג).

ה. יחזקאל

הגבולות של יחזקאל בסוף הספר מזכירים את אלו של פרשת מסעי, אם כי מקומות מסוימים השתנו. שלא כמו בפרשת מסעי, הרוח הנמנית ראשונה היא הצפון, אולי בגלל מצבו של יחזקאל שנקודת מבטו היא מצפון מזרח לארץ, וכיוון צפון רווח בנבואותיו.
"...ונפלה הארץ הזאת לכם בנחלה. וזה גבול הארץ לפאת צפונה מן הים הגדול הדרך חתלן לבוא צדדה. חמת ברותה סברים אשר בין גבול דמשק ובין גבול חמת חצר התיכון אשר אל גבול חורן. והיה גבול מן הים חצר עינון גבול דמשק וצפון צפונה וגבול חמת ואת פאת צפון. ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני תמזו ואת פאת קדימה. ופאת נגב תימנה מתמר עד מי מריבות קדש נחלה אל הים הגדול ואת פאת תימנה נגבה. ופאת הים הגדול מגבול עד נכח לבוא חמת זאת פאת ים. וחלקתם את הארץ הזאת לכם לשבטי ישראל" (יחזקאל מז, יד-כ).

ו. הירדן

סיפור העימות שנמנע בין בני ישראל לשנים וחצי השבטים בספר יהושע מבליט את הירדן כגבולה המזרחי של ארץ כנען. למעשה זה היסוד החשוב בסיפור מתחילתו ועד סופו.

"וישבו וילכו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה מאת בני ישראל משלה אשר בארץ כנען ללכת אל ארץ הגלעד אל ארץ אחזתם אשר נאחזו בה על פי ה' ביד משה. ויבאו אל גלילות הירדן אשר בארץ כנען ויבנו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה שם מזבח על הירדן מזבח גדול למראה" (יהושע כב, ט-י).
"ויבאו אל בני ראובן ואל בני גד ואל חצי שבט מנשה אל ארץ הגלעד וידברו אתם לאמר... ואך אם טמאה ארץ אחזתכם עברו לכם אל ארץ אחזת ה' אשר שכן שם משכן ה' והאחזו בתוכנו..." (יהושע כב, טז-יט).

ז. גבולות שלמה

הגבולות של ממלכת שלמה מתוארים בצורה מורכבת. בתיאור אחד יש זכר להבטחה לאברהם, וזו הארץ הרחבה, ככל הנראה שטח שלטונו של שלמה על כל מרכיביו.